Emro Science and Education
Open-access scientific journal
Journal homepage: https://journal.emro.uz

OPEN ACCESS

CONFERENCE PAPER OPEN ACCESS

Vol. 2 No. 2 (2026) · “Milliy statistika tizimida yangi bosqich: barqaror rivojlanish maqsadlari, xalqaro standartlar va zamonaviy tende...

“MILLIY STATISTIKA TIZIMIDA YANGI BOSQICH: BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARI, XALQARO STANDARTLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR”

XARAJATLAR SAMARADORLIGINI BAHOLASHDA STATISTIK KO‘RSATKICHLAR

ABDUMALIKOVA LAZIZA BAXTIYOR QIZI
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
“Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” fakulteti
RST-76 guruh talabasi
Lazizaxon52181659@gmail.com
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
kat.o`qituvchisi **ZOKIROVA MUNISA JAMOLIDDIN QIZI**
munisahusniddinova9@gmail.com

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada korxonalarda xarajatlar samaradorligini baholashda qo‘llaniladigan statistik ko‘rsatkichlarning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishi batafsil tahlil qilinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish hamda foyda hajmini oshirish korxona raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli xarajatlar samaradorligini baholashda statistik yondashuvlardan foydalanish dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida o‘rtacha ko‘rsatkichlar, variatsiya ko‘rsatkichlari (dispersiya va standart og‘ish), dinamik va tuzilma indekslari, shuningdek rentabellik darajasi kabi asosiy statistik usullar orqali xarajatlar samaradorligini aniqlash imkoniyatlari o‘rganildi. Mazkur ko‘rsatkichlar yordamida xarajatlarning tarkibi, vaqt bo‘yicha o‘zgarishi, barqarorligi va natijadorligi baholandi. Shuningdek, maqolada statistik ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmuni, ularni hisoblash metodologiyasi hamda korxona boshqaruvida qo‘llashning amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, statistik ko‘rsatkichlardan kompleks va tizimli foydalanish xarajatlarni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Natijada, maqolada ilgari surilgan yondashuvlar korxonalar faoliyatini tahlil qilish va strategik qarorlar qabul qilishda muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

KALIT SO’ZLAR: xarajatlar, xarajatlar samaradorligi, statistik ko‘rsatkichlar, o‘rtacha qiymat, dispersiya, standart og‘ish, indekslar, rentabellik, iqtisodiy tahlil, korxona samaradorligi, resurslardan foydalanish, optimallashtirish

KIRISH: Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining kuchayishi, raqobat muhitining keskinlashuvi hamda resurslar cheklanganligi sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish ustuvor vazifalardan

Published: 05.06.2026

Cite this article: Abdumalikova Laziza Baxtiyor qizi, Zokirova Munisa Jamoliddin qizi (2026). Xarajatlar samaradorligini baholashda statistik ko‘rsatkichlar. Emro Science and Education, 2(2). https://journal.emro.uz/public/maqola/788

© 2026 The Author(s). Published by Emro Science and Education. This is an open access article.

biri hisoblanadi52. Korxonalarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishi, moliyaviy natijalarining ijobiyligi va bozordagi raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan xarajatlarni qanday boshqarish va ularning samaradorligini qay darajada ta’minlashga bog‘liq. Shu sababli xarajatlar samaradorligini baholash iqtisodiy tahlil va boshqaruvning eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Korxona faoliyatida xarajatlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarining ajralmas elementi bo‘lib, ular moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan foydalanish darajasini ifodalaydi. Xarajatlarning optimal darajada shakllanishi mahsulot tannarxini pasaytirish, foyda miqdorini oshirish va umumiy iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Aksincha, ortiqcha yoki samarasiz xarajatlar korxona faoliyatining pasayishiga, rentabellik darajasining kamayishiga va hatto moliyaviy qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Shu bois xarajatlarni tahlil qilish va ularning samaradorligini baholash masalasi amaliy jihatdan ham, nazariy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Xarajatlar samaradorligini baholash jarayonida statistik ko‘rsatkichlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Statistik tahlil usullari yordamida xarajatlarning hajmi, tarkibi, tuzilishi, dinamikasi va natijadorligi kompleks tarzda o‘rganiladi. Ayniqsa, o‘rtacha ko‘rsatkichlar xarajatlarning umumiy darajasini aniqlashda, indekslar esa vaqt bo‘yicha o‘zgarish tendensiyalarini baholashda muhim vosita hisoblanadi. Variatsiya ko‘rsatkichlari, jumladan dispersiya va standart og‘ish, xarajatlarning barqarorlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Bu esa korxona faoliyatidagi risklarni baholash va boshqarish uchun muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar faoliyatini samarali tashkil etish uchun statistik tahlil usullarini iqtisodiy modellashtirish va raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish zarurati tobora ortib bormoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va aniq tahlil qilish imkonini bermoqda. Bu esa xarajatlar samaradorligini baholash jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, statistik ko‘rsatkichlar asosida prognozlash usullaridan foydalanish kelgusida xarajatlar darajasini oldindan aniqlash va samarali strategiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Shuni ta’kidlash joizki, xarajatlar samaradorligini baholashda faqat alohida ko‘rsatkichlardan foydalanish yetarli emas. Kompleks yondashuv asosida bir nechta statistik indikatorlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish orqali yanada aniq va ishonchli natijalarga erishish mumkin. Bunday yondashuv korxona faoliyatining barcha jihatlarini qamrab olgan holda, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda qabul qilish imkonini beradi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi –

52 Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics. New York: McGraw-Hill.

xarajatlar samaradorligini baholashda qo‘llaniladigan statistik ko‘rsatkichlarning nazariy asoslarini o‘rganish, ularning iqtisodiy mohiyatini ochib berish hamda amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot davomida statistik ko‘rsatkichlarning asosiy turlari aniqlanadi, ularni hisoblash usullari ko‘rib chiqiladi hamda korxona faoliyatida qo‘llash samaradorligi baholanadi.

Tadqiqot natijalari korxonalarda xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish, iqtisodiy tahlil darajasini oshirish hamda strategik rejalashtirish jarayonini samarali tashkil etishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, mazkur maqola natijalari iqtisodiy tahlil va boshqaruv sohasida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun ham nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Iqtisodiy adabiyotlarda xarajatlar samaradorligini baholash masalasi muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaraladi. Korxona faoliyatining natijadorligini aniqlashda xarajatlar va ularning samaradorligi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Shu sababli mazkur masala bo‘yicha turli iqtisodiy maktab vakillari tomonidan keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan.

Klassik iqtisodiy nazariya doirasida xarajatlar tushunchasi ishlab chiqarish jarayonining ajralmas elementi sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ishlab chiqarish omillaridan foydalanish bilan bog‘liq barcha sarf-xarajatlar korxona faoliyatining asosini tashkil etadi.53. Klassik iqtisodchilar xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimal darajada oshirishni asosiy maqsad sifatida belgilaganlar. Bu esa samaradorlik tushunchasining shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan. Neoklassik iqtisodiy nazariya esa xarajatlar samaradorligini yanada chuqurroq o‘rganib, marjinal (chegaraviy) tahlil usullarini taklif etadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ishlab chiqarish hajmini oshirishda qo‘shimcha xarajatlar va qo‘shimcha foyda o‘rtasidagi nisbat muhim ahamiyatga ega. Bu esa korxonaga optimal qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda esa xarajatlar samaradorligini baholashda statistik va ekonometrik yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. Statistik ko‘rsatkichlar yordamida xarajatlarning hajmi, tarkibi va dinamikasi tahlil qilinadi. Bu esa korxona faoliyatini chuqur o‘rganish va samaradorlikni oshirish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni taqdim etadi.

Xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda xarajatlar samaradorligini baholashda kompleks yondashuv zarurligi ta’kidlanadi. Ularning fikricha, faqat bitta ko‘rsatkich asosida xulosa chiqarish yetarli emas, balki bir nechta statistik indikatorlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish lozim. Bu

53 Gujarati, D. N. (2004). Basic Econometrics. New York: McGraw-Hill.

yondashuv korxona faoliyatining barcha jihatlarini qamrab olish imkonini beradi.

Mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda ham xarajatlar samaradorligi masalasi keng yoritilgan. O‘zbekistonlik olimlar o‘z tadqiqotlarida korxona xarajatlarini tahlil qilish, ularni optimallashtirish va samaradorligini oshirish yo‘llarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratganlar. Ayniqsa, statistik tahlil usullaridan foydalanish orqali xarajatlarni chuqur o‘rganish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish mumkinligi qayd etiladi. Statistik ko‘rsatkichlar xarajatlar samaradorligini baholashda asosiy vosita hisoblanadi. Ular yordamida korxona faoliyatining turli jihatlari tahlil qilinadi va umumiy iqtisodiy natijalar baholanadi. Statistik ko‘rsatkichlar tizimi o‘z ichiga o‘rtacha ko‘rsatkichlar, nisbiy ko‘rsatkichlar, variatsiya ko‘rsatkichlari va indekslarni oladi. Har bir ko‘rsatkich turi o‘ziga xos iqtisodiy mazmunga ega bo‘lib, ular birgalikda qo‘llanilganda yanada aniq natijalarga erishish imkonini beradi.

O‘rtacha ko‘rsatkichlar xarajatlarning umumiy darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ular yordamida bir birlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat miqdori aniqlanadi. Bu esa korxona faoliyatining samaradorligini baholashda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi. O‘rtacha ko‘rsatkichlar turli davrlar va korxonalar o‘rtasida taqqoslash imkonini berib, iqtisodiy tahlilni soddalashtiradi. Shuningdek, nisbiy ko‘rsatkichlar ham xarajatlar samaradorligini baholashda muhim o‘rin tutadi. Ular yordamida xarajatlar va natijalar o‘rtasidagi nisbat aniqlanadi. Bu esa korxona faoliyatining natijadorligini yanada aniqroq baholash imkonini beradi.

Indekslar esa xarajatlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishini aniqlashda qo‘llaniladi. Ular yordamida xarajatlarning o‘sish yoki kamayish sur’atlari aniqlanadi. Bu esa korxona faoliyatining rivojlanish tendensiyalarini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xarajatlar samaradorligini baholashda variatsiya ko‘rsatkichlari muhim o‘rin tutadi. Ushbu ko‘rsatkichlar xarajatlarning tarqalish darajasini aniqlash imkonini beradi. Variatsiya ko‘rsatkichlari tarkibiga dispersiya va standart og‘ish kiradi. Dispersiya xarajatlarning o‘rtacha qiymatdan qanchalik og‘ishini ifodalaydi va u iqtisodiy jarayonlarning barqarorligini baholashda qo‘llaniladi. Agar dispersiya kichik bo‘lsa, bu xarajatlarning barqarorligini bildiradi, aks holda esa xarajatlar notekis taqsimlangan bo‘ladi. Standart og‘ish esa dispersiyaning ildizi bo‘lib, u xarajatlarning o‘rtacha qiymatdan o‘rtacha og‘ish darajasini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkich yordamida xarajatlarning qanchalik barqaror yoki o‘zgaruvchan ekanligini aniqlash mumkin. Amaliyotda standart og‘ish ko‘pincha risk darajasini baholashda ham qo‘llaniladi.

Xarajatlar samaradorligini baholashda muhim ko‘rsatkichlardan yana biri rentabellik darajasi hisoblanadi. Rentabellik korxona tomonidan amalga oshirilgan xarajatlarning qanchalik foyda keltirayotganini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkich foydaning umumiy xarajatlarga nisbati orqali aniqlanadi. Rentabellik darajasi

qanchalik yuqori bo‘lsa, bu korxona resurslardan samarali foydalanayotganini bildiradi. Shu sababli rentabellik ko‘rsatkichi korxona faoliyatining asosiy natijaviy indikatorlaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda xarajatlar samaradorligini baholashda indeks usulidan keng foydalaniladi. Indekslar yordamida xarajatlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarish sur’atlari aniqlanadi. Masalan, bazis va joriy davr xarajatlarini taqqoslash orqali ularning o‘sish yoki kamayish tendensiyasi aniqlanadi. Bu esa korxona faoliyatining rivojlanish dinamikasini baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, xarajatlar samaradorligini baholashda kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, turli statistik ko‘rsatkichlarni birgalikda qo‘llash orqali yanada aniq va ishonchli natijalarga erishish mumkin. Masalan, o‘rtacha ko‘rsatkichlar xarajatlarning umumiy darajasini ifodalasa, variatsiya ko‘rsatkichlari ularning barqarorligini ko‘rsatadi, indekslar esa o‘zgarish dinamikasini aks ettiradi. Ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligi korxona faoliyatini har tomonlama baholash imkonini beradi.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur maqolada xarajatlar samaradorligini baholashda bir nechta asosiy metodlardan foydalanildi. Ushbu metodlar iqtisodiy va statistik tahlilning muhim vositalari hisoblanadi. Birinchidan, **taqqoslash usuli** qo‘llanildi. Ushbu usul yordamida turli davrlardagi yoki turli korxonalardagi xarajatlar ko‘rsatkichlari solishtirildi. Natijada xarajatlarning o‘zgarish tendensiyalari va samaradorlik darajasi aniqlanadi. Ikkinchidan, **indeks usuli** yordamida xarajatlarning dinamikasi tahlil qilindi. Indekslar orqali bazis va joriy davr ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi farq aniqlanib, o‘sish sur’atlari hisoblab chiqildi. Bu esa iqtisodiy jarayonlarning rivojlanish yo‘nalishini aniqlash imkonini berdi. Uchinchidan, **o‘rtacha ko‘rsatkichlar tahlili** qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida xarajatlarning umumiy darajasi aniqlanib, turli davrlar o‘rtasida taqqoslash amalga oshirildi. To‘rtinchidan, **variatsiya tahlili** orqali xarajatlarning barqarorlik darajasi baholandi. Dispersiya va standart og‘ish ko‘rsatkichlari yordamida xarajatlarning tarqalish darajasi aniqlanib, ularning barqarorligi tahlil qilindi. Beshinchidan, **rentabellik tahlili** yordamida xarajatlarning iqtisodiy samaradorligi baholandi. Ushbu metod korxona faoliyatining natijadorligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. *METODOLOGIK YONDASHUV*

Tadqiqotda tizimli va kompleks yondashuvdan foydalanildi. Xarajatlar samaradorligi alohida ko‘rsatkichlar asosida emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqligi va ta’siri asosida baholandi. Bu esa yanada aniq va ilmiy asoslangan natijalarga erishish imkonini berdi. Shuningdek, tahlil jarayonida analitik va mantiqiy yondashuvlar qo‘llanildi. Ushbu yondashuvlar yordamida olingan natijalar chuqur tahlil qilinib, ularning amaliy ahamiyati asoslab berildi.

Zamonaviy sharoitda statistik tahlil usullarini raqamli texnologiyalar bilan

uyg‘unlashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va tahlil qilish imkonini bermoqda. Bu esa xarajatlar samaradorligini baholash jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Xarajatlar samaradorligini baholashda statistik ko‘rsatkichlarning amaliy qo‘llanilishi korxona boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni faqat umumiy hajm bo‘yicha baholash yetarli emas, balki ularni chuqur statistik tahlil qilish orqali samaradorlik darajasini aniqlash zarur. Bu esa korxona faoliyatining ichki imkoniyatlarini aniqlash va ularni to‘liq ishga solish imkonini beradi. Statistik ko‘rsatkichlar yordamida xarajatlarning tarkibi va tuzilmasini o‘rganish, ularning qaysi qismi samarali, qaysi qismi esa ortiqcha ekanligini aniqlash mumkin. Masalan, ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy resurslar ulushi yuqori bo‘lsa, bu resurslardan foydalanish samaradorligini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mehnat xarajatlari va boshqa qo‘shimcha xarajatlarning o‘sishi ham alohida tahlil qilinishi lozim.Zamonaviy iqtisodiy sharoitda xarajatlar samaradorligini baholashda prognozlash usullaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Statistik ma’lumotlar asosida kelgusidagi xarajatlar darajasini oldindan aniqlash va ularni optimallashtirish bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqish mumkin. Bu esa korxona faoliyatining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Shuningdek, xarajatlar samaradorligini oshirishda innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarni qo‘llash zarur. Axborot tizimlari yordamida xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu boshqaruv qarorlarini tezkor va aniq qabul qilishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlar samaradorligini baholashda kompleks yondashuvdan foydalanish eng samarali hisoblanadi. Ya’ni, o‘rtacha ko‘rsatkichlar, variatsiya ko‘rsatkichlari, indekslar va rentabellik darajasi kabi statistik indikatorlarni birgalikda qo‘llash orqali korxona faoliyati har tomonlama tahlil qilinadi. Bu esa aniq xulosalar chiqarish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Yuqorida keltirilgan nazariy yondashuvlar va metodologik asoslar mazkur tadqiqotning ilmiy bazasini tashkil etadi. Ushbu asoslar yordamida xarajatlar samaradorligini baholash jarayoni tizimli ravishda o‘rganildi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun zarur sharoit yaratildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqorida bayon etilgan metodologik yondashuvlar asosida tadqiqotning amaliy qismi ishlab chiqildi hamda xarajatlar samaradorligini baholash uchun zarur bo‘lgan statistik ko‘rsatkichlar hisoblab chiqildi. Tadqiqot Toshkent shahrida faoliyat yurituvchi shartli ishlab chiqarish korxonasi ma’lumotlari asosida olib borildi. Tahlil jarayonida korxonaning ikki davr kesimidagi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari — umumiy xarajatlar, foyda miqdori hamda ishlab chiqarilgan

“MILLIY STATISTIKA TIZIMIDA YANGI BOSQICH: BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARI, XALQARO STANDARTLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR”

mahsulot hajmi o‘rganildi54.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida korxonaning umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Ushbu ma’lumotlar asosida xarajatlar samaradorligini aniqlash uchun zarur bo‘lgan boshlang‘ich axborot bazasi shakllantirildi. Quyida korxona faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari keltirilgan.

1-jadval. Korxona faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari.

Ko‘rsatkichlar	**1-davr (mln so‘m)**	**2-davr (mln so‘m)**
Umumiy xarajatlar	10	12
Olingan foyda	3	4.5
Mahsulot hajmi (dona)	1000	1200

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, korxonada ikkinchi davrda ishlab chiqarish hajmi oshgani kuzatiladi. Shu bilan birga, umumiy xarajatlar ham ma’lum darajada ortgan. Biroq foyda miqdorining sezilarli oshgani korxona faoliyatida ijobiy tendensiyalar mavjudligini ko‘rsatadi.

Mazkur ko‘rsatkichlar asosida birinchi navbatda o‘rtacha xarajat darajasi hisoblab chiqildi. O‘rtacha xarajat ko‘rsatkichi mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajat miqdorini aniqlashga xizmat qiladi va u korxona samaradorligini baholashda muhim indikator hisoblanadi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, birinchi davrda mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajat 10 000 so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi davrda ham ushbu ko‘rsatkich deyarli o‘zgarmagan. Bu holat ishlab chiqarish hajmi oshganiga qaramay, xarajatlarning bir maromda boshqarilganini va resurslardan samarali foydalanilganini bildiradi. Shuningdek, o‘rtacha xarajat ko‘rsatkichining barqarorligi korxonada ishlab chiqarish jarayonlari optimal darajada tashkil etilganini ko‘rsatadi. Bu esa iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi. Dastlabki tahlil natijalari korxonada ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan birga xarajatlarning nisbatan barqaror saqlanib qolganini ko‘rsatadi. Bu esa keyingi bosqichlarda xarajatlar samaradorligini chuqurroq tahlil qilish uchun asos yaratadi.

Dastlabki tahlil natijalariga asoslanib, keyingi bosqichda xarajatlar samaradorligini yanada chuqurroq baholash maqsadida rentabellik ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi. Rentabellik darajasi korxona tomonidan amalga oshirilgan xarajatlarning qanchalik foyda keltirayotganini ifodalaydi va u iqtisodiy samaradorlikni aniqlashda eng muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, birinchi davrda korxonaning rentabellik darajasi 30 foizni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi davrda

54 Wooldridge, J. M. (2015). Introductory Econometrics: A Modern Approach. Cambridge, MA: MIT Press.

ushbu ko‘rsatkich 37,5 foizga yetgan. Bu esa korxonada xarajatlar nisbatan samarali foydalanilganini va foyda olish darajasi oshganini ko‘rsatadi. Rentabellik darajasining oshishi korxona faoliyatida ijobiy o‘zgarishlar mavjudligini hamda boshqaruv tizimi samarali tashkil etilganini bildiradi. Rentabellik ko‘rsatkichlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarning oshishi bilan birga foyda miqdori yanada yuqori sur’atda ortgan. Bu esa xarajatlar samaradorligining oshganini bildiradi. Mazkur holat iqtisodiy jihatdan ijobiy baholanadi, chunki korxona mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanishga erishgan. Keyingi bosqichda xarajatlar va foydaning vaqt bo‘yicha o‘zgarishini aniqlash maqsadida indeks tahlili amalga oshirildi. Indekslar yordamida bazis va joriy davr ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi nisbat aniqlanib, o‘sish sur’atlari baholandi.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, xarajatlar indeksi 1,2 ni tashkil etib, bu xarajatlarning 20 foizga oshganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, foyda indeksi 1,5 ga teng bo‘lib, foydaning 50 foizga oshganini bildiradi. Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, foyda o‘sish sur’ati xarajatlar o‘sish sur’atidan yuqori bo‘lgan. Bu esa korxonada iqtisodiy samaradorlik oshganini anglatadi. Indeks tahlili natijalari korxona faoliyatida ijobiy dinamik o‘zgarishlar mavjudligini tasdiqlaydi. Xarajatlarning oshishi bilan birga foydaning tezroq o‘sishi korxonada samarali boshqaruv qarorlari qabul qilinganini ko‘rsatadi.Shuningdek, olingan natijalar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, xarajatlar samaradorligini baholashda faqat umumiy ko‘rsatkichlar bilan cheklanib qolmasdan, ularni dinamik tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Bu esa korxona faoliyatining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi. Rentabellik va indeks ko‘rsatkichlari asosida olib borilgan tahlillar korxonada xarajatlar samaradorligi oshganini va iqtisodiy natijalar yaxshilanganini ko‘rsatadi. Bu esa keyingi bosqichda xarajatlarning barqarorligini va ularning taqsimlanishini tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Keyingi bosqichda xarajatlarning barqarorligini baholash maqsadida variatsiya ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Variatsiya ko‘rsatkichlari, xususan dispersiya va standart og‘ish, xarajatlarning o‘rtacha qiymatdan qanchalik og‘ishini aniqlash imkonini beradi. Ushbu ko‘rsatkichlar yordamida korxonada xarajatlarning barqaror yoki o‘zgaruvchan ekanligi baholanadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, xarajatlar o‘zgarishi nisbatan barqaror ekanligi aniqlandi. Xarajatlar ikki davr kesimida keskin tebranishsiz oshgan bo‘lib, bu korxonada xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilish tizimi samarali tashkil etilganini ko‘rsatadi. Dispersiyaning past darajada bo‘lishi xarajatlarning bir maromda amalga oshirilayotganini bildiradi. Bu esa iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Standart og‘ish ko‘rsatkichlari ham xarajatlarning o‘rtacha qiymatdan katta farq qilmaganini ko‘rsatdi. Bu holat korxonada ishlab chiqarish jarayonlari izchil va muvozanatli tashkil etilganini anglatadi. Xarajatlarning barqarorligi esa korxona

faoliyatining uzluksizligini ta’minlash va risklarni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

O‘tkazilgan variatsiya tahlili natijalari rentabellik va indeks ko‘rsatkichlari bilan uyg‘un holda baholanganda, korxonada umumiy iqtisodiy samaradorlik oshganini ko‘rsatadi. Ya’ni, xarajatlar barqaror saqlangan holda foyda darajasi oshgan. Bu esa korxonada resurslardan samarali foydalanilganini va ishlab chiqarish jarayonlari to‘g‘ri tashkil etilganini bildiradi. Shuningdek, barcha statistik ko‘rsatkichlar o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinganda, quyidagi umumiy natijalarga erishildi:

- xarajatlar barqaror va nazorat ostida amalga oshirilgan;
- o‘rtacha xarajat darajasi saqlanib qolgan;
- rentabellik darajasi oshgan;
- foyda o‘sish sur’ati xarajatlar o‘sish sur’atidan yuqori bo‘lgan;
- korxona faoliyatida ijobiy iqtisodiy tendensiyalar kuzatilgan.

Mazkur natijalar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlar samaradorligini baholashda statistik ko‘rsatkichlardan kompleks foydalanish eng samarali yondashuv hisoblanadi. Har bir ko‘rsatkich alohida ma’lumot berishi bilan birga, ularni birgalikda tahlil qilish orqali yanada aniq va chuqur xulosalarga kelish mumkin.O‘tkazilgan tadqiqot natijalari xarajatlar samaradorligini baholashda statistik tahlil usullarining muhimligini yana bir bor tasdiqladi. Ushbu yondashuv korxona faoliyatini samarali boshqarish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xarajatlar samaradorligini baholashda statistik ko‘rsatkichlardan foydalanish korxona faoliyatini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, o‘rtacha xarajat, rentabellik darajasi va indeks ko‘rsatkichlari orqali xarajatlarning umumiy darajasi, ularning o‘zgarish tendensiyalari hamda iqtisodiy natijadorligi aniqlanadi. Tahlil natijalari asosida aniqlanishicha, korxonada ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan birga xarajatlar ham ortgan, biroq foyda miqdori yanada yuqori sur’atda oshgan. Bu esa xarajatlar samaradorligining oshganini ko‘rsatadi. Mazkur holat iqtisodiy jihatdan ijobiy baholanadi, chunki xarajatlarning o‘sishi foydaning yanada tezroq o‘sishi bilan qoplanmoqda.

Rentabellik darajasining oshishi korxona faoliyatida samarali boshqaruv tizimi mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish va xarajatlarni nazorat qilish orqali erishilgan natija hisoblanadi. Shu bilan birga, rentabellik ko‘rsatkichlari korxona faoliyatining asosiy samaradorlik indikatorlaridan biri sifatida muhim ahamiyatga

ega 55.

Indeks tahlili orqali aniqlangan natijalar ham korxona faoliyatida ijobiy dinamik o‘zgarishlar mavjudligini tasdiqlaydi. Xarajatlar 20 foizga oshgan bo‘lsa, foyda 50 foizga oshgan. Bu esa korxona faoliyatida samaradorlik darajasi oshganini va iqtisodiy natijalar yaxshilanganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, variatsiya ko‘rsatkichlari asosida o‘tkazilgan tahlil xarajatlarning nisbatan barqaror ekanligini ko‘rsatdi. Dispersiyaning past darajada bo‘lishi xarajatlarning bir maromda amalga oshirilayotganini bildiradi. Bu esa korxona faoliyatida rejalashtirish va nazorat tizimi samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ayrim muammolar ham aniqlandi. Jumladan, xarajatlarni tahlil qilishda ma’lumotlarning to‘liqligi va aniqligi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ba’zi hollarda ushbu omil yetarli darajada ta’minlanmasligi mumkin. Bu esa statistik tahlil natijalarining ishonchliligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Olingan natijalar xarajatlar samaradorligini baholashda statistik tahlil usullarining muhimligini tasdiqlaydi va ularni amaliyotda keng qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqorida aniqlangan natijalar va mavjud muammolar asosida xarajatlar samaradorligini oshirish bo‘yicha bir qator amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Avvalo, korxonalarda xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish zarur. Xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish jarayonlarini yagona tizim asosida tashkil etish ortiqcha sarf-xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, xarajatlar samaradorligini oshirishda zamonaviy statistik va analitik usullardan foydalanishni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarda avtomatlashtirilgan hisob-kitob tizimlari va maxsus dasturiy vositalarni joriy etish orqali tahlil jarayonining aniqligi va tezkorligini oshirish mumkin. 56. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Xarajatlarni optimallashtirishda resurslardan oqilona foydalanish ham asosiy omillardan biri hisoblanadi. Moddiy resurslar, mehnat va moliyaviy mablag‘lardan samarali foydalanish ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishga va foyda miqdorini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligini muntazam ravishda tahlil qilib borish zarur. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari kengayadi. Zamonaviy texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, energiya sarfini qisqartirish va ishlab chiqarish samaradorligini

55 Abdug‘aniyev, A. (2018). Iqtisodiy tahlil asoslari [Fundamentals of economic analysis]. Tashkent: Iqtisodiyot.

56 Karimov, I. A. (2015). O‘zbekiston iqtisodiy islohotlari [Economic reforms in Uzbekistan]. Tashkent.

oshirishga xizmat qiladi. Bu esa korxona xarajatlarini kamaytirish bilan birga umumiy iqtisodiy samaradorlikni ham oshiradi. Boshqaruv tizimini takomillashtirish ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Rahbarlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlar statistik tahlil natijalariga asoslangan bo‘lishi zarur. Ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlari korxona faoliyatining barqarorligini ta’minlaydi va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilish xavfini kamaytiradi. Bundan tashqari, xalqaro tajribani o‘rganish va ilg‘or usullarni amaliyotga joriy etish ham katta ahamiyatga ega. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni samarali boshqarish orqali yuqori iqtisodiy natijalarga erishish mumkin. Shu bois mahalliy korxonalar ham zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini o‘z faoliyatiga joriy etishlari lozim.

Xarajatlar samaradorligini oshirish kompleks yondashuvni talab etadi. Statistik tahlil, zamonaviy texnologiyalar va samarali boshqaruv tizimi uyg‘unlashgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin.

XULOSA:

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqotda xarajatlar samaradorligini baholashda statistik ko‘rsatkichlarning muhim o‘rni va ahamiyati atroflicha o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, korxona faoliyatida xarajatlarni samarali boshqarish iqtisodiy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, o‘rtacha xarajat, rentabellik darajasi, indekslar hamda variatsiya ko‘rsatkichlari orqali xarajatlarning darajasi, dinamikasi va barqarorligini aniqlash mumkin.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan birga xarajatlar ham ortgan bo‘lsa-da, foyda miqdorining yuqori sur’atda oshishi umumiy iqtisodiy samaradorlikning yaxshilanganini ko‘rsatadi. Bu esa korxonada resurslardan samarali foydalanilganini va xarajatlar ustidan samarali nazorat o‘rnatilganini bildiradi. Shuningdek, tadqiqot davomida statistik ko‘rsatkichlardan kompleks foydalanish zarurligi asoslab berildi. Har bir ko‘rsatkich alohida ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ularni birgalikda tahlil qilish orqali yanada aniq va ishonchli natijalarga erishish mumkin. Bu esa korxona faoliyatini samarali boshqarish va strategik qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, xarajatlar samaradorligini oshirish uchun zamonaviy statistik tahlil usullaridan, raqamli texnologiyalardan hamda ilg‘or boshqaruv yondashuvlaridan keng foydalanish zarur. Bu esa korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur maqola natijalari korxonalarda xarajatlarni samarali boshqarish tizimini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics. New York: McGraw-Hill.
Gujarati, D. N. (2004). Basic Econometrics. New York: McGraw-Hill.
Wooldridge, J. M. (2015). Introductory Econometrics: A Modern Approach. Cambridge, MA: MIT Press.
Abdug‘aniyev, A. (2018). Iqtisodiy tahlil asoslari [Fundamentals of economic analysis]. Tashkent: Iqtisodiyot.
Karimov, I. A. (2015). O‘zbekiston iqtisodiy islohotlari [Economic reforms in Uzbekistan]. Tashkent.
Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press.
Kotler, P., & Keller, K. L. (2012). Marketing Management (14th ed.). Pearson Education.
Stiglitz, J. E. (2000). Economics of the Public Sector. New York: W.W. Norton.

IQTISODIY
STATISTIKA KAFEDRASI
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti